

A DIALEKTIKA HATÁRA

CZÉTÁNY GYÖRGY

Rüdiger Bubner *A dialektika mint topika* című könyvében a dialektikát a vita beszédhelyzeteként értelmezi. Ebben a felek egy közös tárgyra vonatkozóan egymást kizáró nézeteket fogalmazznak meg. Egymás nézeteinek kölcsönös megtapasztalása azt eredményezi, hogy már egyikük esetében sem azonosítható közvetlenül egymással a dolog és az álláspont, illetve visszatekintve úgy tűnik, a kettő sohasem volt azonos. Ezúttal már a dolog és az álláspontok viszonya válik témává.³⁵ Ebből következően a meghasonlott reflexió a két álláspont között ingázik. Ezen az állapoton akkor tud túllépni, ha magára a reflexióra reflektál, a viszonyhoz viszonyul.³⁶ Ebből pedig egy olyan érv keletkezhet, amely a résztvevő felek közös nézetévé válhat.³⁷ A keletkező szintetikus nézet nem vezethető le a korábbi nézetekből, nem konstruálható meg, vagyis a dialektika nem uralhatja az újonnan előálló nézetek keletkezésének folyamatát.³⁸ Bubner Hegellel szembeni bírálata éppen abban áll, hogy Hegel a dialógus spontán folyamatát egy szellemi monológ tudományos módszerévé változtatta. „Hegel az úgynevezett »Logika tudományá«-ban szeretné megszüntetni ezt a folyamatnak alá nem vetett kezdeményezést, mégpedig azzal, hogy a dialektikát módszertanilag autonómnak feltételezi.”³⁹

A fogalmi mozgásnak az a formája, melyet Hegel nyomán dialektikának nevezünk, és amely a szembeállított fogalmak egymásra vonatkoztatásában áll, nem a hegeli rendszerben jelenik meg először. Első megnyilvánulási formája Fichte tudománytana, pontosabban az, amiből Fichte első, 1794-es tudománytanának egész rendszerét levezeti. Ez pedig nem más, mint a három alaptétel. A három alaptétel nemcsak a tudománytan fogalmainak levezetési módját határozza meg. Maga a dinamika – a fogalmi tartalomtól elvonatkoztatva – éppúgy meghatározza Schelling és Hegel gondolkodását is. Mármint a három alaptétel keletkezése éppen egy olyan vitához köthető, melynek folyamata sok

³⁵ Rüdiger Bubner: *A dialektika mint topika. A racionalitás egy életvilágbeli elméletének építőkövei*. Ford. Weiss János. Typotex, Budapest, 2020. 11-15.

³⁶ I.m. 45., 49.

³⁷ I.m. 65.

³⁸ I.m. 88-89.

³⁹ I.m. 89. Kiemelés az eredetiben.

tekintetben megfeleltethető a bubneri struktúrának. A módszeressé tett dialektika valóban egy konkrét vitaszituáció lenyomatát hordja magán. Lássuk ezt a vitaszituációt, illetve azt, hogyan alakul ki e vitából Fichte három alaptétele!

A történetet Karl Leonhard Reinhold 1789-ben és 1791-ben megjelent két könyvével kezdjük. Ahogy az utóbbi könyv címéből is kitűnik (*A filozófiai tudás fundamentumáról*), ezekben Reinhold a kanti kritikai filozófia szisztematikus megalapozására tesz kísérletet. Reinhold szerint a filozófia tudománnyá válásához eddig – Kantnál is – hiányzott a tudás végső alapjának meghatározása.⁴⁰ Olyan tényt kell keresnünk, amely a Kant által tárgyalt minden emberi képességben közös. Mármint a megismerőképességek (az érzékelés, az értelem és az ész), sőt még a vágy is mind képzetek meghatározott formáira vonatkoznak.⁴¹ A feladat a tiszta képzet fogalmának megragadása. Ezt a fogalmat a tudat pusztá tényére való közvetlen reflexió által kapjuk meg. A tudat ténye nem más, mint hogy a tudatban a képzetet a szubjektum megkülönbözteti a szubjektumtól és az objektumtól, és mindkettőre vonatkoztatja. Ezt nevezi Reinhold a tudat tételének. Ez a tétel önmagában megálló, általános érvényű és általános elismerésre tarthat igényt; így a tudás fundamentumává válhat.⁴² A filozófia alaptétele és Reinhold által adott meghatározása között a filozófus számára egyszerű közvetlen azonosság van.

Ezt az azonosságot Gottlob Ernst Schulze szünteti meg, aki Aenesidemus néven jelentet meg Reinhold elementáris filozófiájáról 1792-ben kritikát. Eszerint mivel a tudat tétele egy tétel (*Satz*), amely magába foglalja egy szubjektumnak és egy predikátumnak az ellentmondás tételének megfelelő összekapcsolását, ezért a tudattétel formája előfeltételezi az ellentmondás tételét.

⁴⁰ Karl Leonhard Reinhold: *Über das Fundament des philosophischen Wissens*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1978. XIII-XIV. 3.

⁴¹ Lásd Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Atlantisz, Budapest, 2004. 316. A320-321/B376-377: „A képzet (*raepresentatio*) egyáltalán mint képzet [*Vorstellung überhaupt*]: a nem. Alatta következik a *tudatos képzet (perceptio)*. A percepció, amennyiben csupán a szubjektumra vonatkozik mint állapotának modifikációja, az *érzet (sensatio)*, az objektív percepció az *ismeret (cognitio)*. Az utóbbi vagy *szemlélet*, vagy *fogalom (intuitus vel conceptus)*. Az egyik közvetlenül a tárgyra vonatkozik és egyedi, a másik közvetve vonatkozik a tárgyra, valamely ismérv által, mely sok dologban közös lehet. A fogalom vagy *empirikus*, vagy *tiszta fogalom*, a tiszta fogalom pedig, amennyiben forrása csupán az értelem (s nem az érzéki szemlélet tiszta képe), a *notio*. A *notiones* alkotta fogalom, ha túllép a lehetséges tapasztalat határain, az *idea* avagy észbeli fogalom.” Kant azonban nem határozza meg a „képzetnek egyáltalán mint képzetnek” a fogalmát.

⁴² Reinhold: *Über das Fundament des philosophischen Wissens*, 77-78.

Az ellentmondás tétele minden ítélet legfelső alaptétele.⁴³ Ezzel tehát Schulze egy Reinholdéval ellentétes nézetet fogalmaz meg közös tárgyukkal, az alaptétellel kapcsolatban. Ez pedig – ahogy Bubner fogalmaz – megszünteti a dolog és az álláspont közvetlen azonosságát és a kettő közötti viszonyt helyezi középpontba, méghozzá mindkét fél esetében. Ahogy Schulze rámutatott az alaptétel és annak reinholdi meghatározása közötti diszcrepanciára, hasonlóképp jár el Reinhold is Schulze pozíciójával szemben. Reinhold szerint ugyanis – aki ebben Kantot követi – az ellentmondás tétele csak logikai igazságok megalapozására képes, viszont nem mond semmit a reális (empirikus) igazságról. Azáltal, hogy belátom valaminek a logikai lehetőségét, még nem tudok meg semmit a létezéséről. Reinhold szerint az ellentmondás tétele nem alaptétel, amely meghatározza a tudattételt, hanem törvény, amelynek ez utóbbi nem mondhat ellent.⁴⁴ Most két egymást kizáró nézet között ingázunk, melyek egyike sem képes megoldani az alaptétellel kapcsolatos problémát.

Ezen a ponton lép be Fichte Schulze kritikájáról írt recenziójával, mely 1794 februárjában jelenik meg. Fichte nem pusztán a felek egyike által a másikban feltárt viszonyra reagál, hanem a kölcsönösen feltárt viszonyokra reflektál, hogy azokat egy közös alapra vezesse vissza. Először is igazat ad Schulzének, amennyiben a tudat-tétel valóban előfeltételezi az ellentmondás tételét. Ám igazat ad Reinholdnak is, amennyiben az ellentmondás tétele formális. Schulze bírálata tehát akkor érvényes, ha az ellentmondás elvének reális érvény is tulajdonít. Vagyis fel kell tételeznie valamilyen tényt az elmében, amely ezt az elvet megalapozza.⁴⁵ A kritikából tehát nem az alaptétel meghatározásának kudarca következik, csupán az, hogy a filozófia tudományossá válása érdekében tovább kell kutatnunk egy a képzet fogalmánál is magasabb elv után, mely a tudattételt is megalapozza. Ez annál is inkább így van, mivel a képzet reinholdi fogalma egy szintézist fejez ki.

A képzetalkotás cselekvése, a tudat aktusa [...] szintézis, hiszen megkülönböztetés és vonatkoztatás történik benne; mégpedig a legfőbb szintézis, minden más lehetséges szintézis alapja. És itt az a nagyon természetes kérdés vetődik fel: vajon hogyan lehet az elme minden cselekvését egy összekapcsolásra visszavezetni?

⁴³ Gottlob Ernst Schulze: *Aenesidemus oder über die Fundament der vor dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementar-Philosophie*. Verlag von Reuther & Reichard, Berlin, 1911. 47.

⁴⁴ Reinhold: *Über das Fundament des philosophischen Wissens*, 85.

⁴⁵ Johann Gottlieb Fichte: Aenesidemus-recenzió. Ford. Hankovszky Tamás. *Passim*, IX. évf. 1. szám, 2013. 34.

Hogyan gondolható el *szintézis* előfeltételezett *tézis* és *antitézis* nélkül?⁴⁶

Hogy Fichte megoldása tekinthető a vitázó felek legalább egyike által elfogadott közös alapnak, azt egy, a filozófiatörténetben páratlan esemény erősíti meg. Reinhold ugyanis 1797 februárjában ír egy levelet Fichtének, melyben elismeri, hogy az alaptétel kérdésében nem neki, hanem Fichtének van igaza.

Egyszer csak nem értettem, hogy hogyan helyezhetem el az egész tevékenységet a pusztá *összekötésben*, hogy hogyan gondolhatom el a *szubjektumot* az objektumtól függetlenül, és hogyan gondolhatom, hogy az objektív egység nem más, mint a szubjektum tevékenységmódja, melynek realitásához hozzátartozik valami olyasmi is, ami a szubjektumon kívül helyezkedik el.⁴⁷

A probléma tehát az, hogy a reinholdi alaptétel egy szintézis, egy „össze-kapcsolás”, amely előfeltételezi a tézist és az antitézist. Ezáltal jutunk el *A teljes tudománytan alapjában* kifejtett három alaptételhez. A harmadik alaptétel fogalmazza meg a szintézist, vagyis a megkülönböztetettek összekapcsolását. A megkülönböztetést, avagy a szembeállítást (*Gegensetzen*) a második alaptétel végzi el, amely formálisan kifejezve az ellentmondás tételének felel meg. Mindezt azonban az első, legmagasabb alaptételnek kell megalapoznia, amely már semmilyen szintézist vagy szembeállítást nem tartalmazhat, pusztán egy öntételezést, önmaga azonosságának tételezését (*Setzen*). Erre azonban szintén igaz, hogy nem elég logikai igazságnak lennie, nem lehet pusztán az azonosság formális tétele ($A=A$), hanem a tudatban fellelhető reális tartalma kell legyen. Ez a tartalom pedig nem lehet más, mint az én, mely épp a reális öntételezés (én=én). Az önmagát tételező én nem a tudat ténye (*Tatsache*), hanem tiszta cselekvés, amelynek eredménye önmaga – egy tett-cselekvés (*Tathandlung*).⁴⁸

A második alaptétel tartalmát az első alaptételből vezetjük le: az én tételez. Ám a forma ezúttal nem az azonoság, hanem a szembeállítás. A szembeállítás formája az énnel a nem-ént állítja szembe. A tudat feltétele az öntételezés

⁴⁶ I.m., 35-36. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁷ Johann Gottlieb Fichte és Carl Leonhard Reinhold levelezése (1793-1800). Ford. Weiss János. *Magyar Filozófiai Szemle*, 48. 1-2. 2004. 102. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁸ Fichte: *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre als Handschrift für seine Zuhörer*. In. *Gesamtausgabe. Der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Band 2. Werke 1793-1795*. Hrsg. Reinhard Lauth, Hans Jacob. Friedrich Frommann Verlag, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1965. 258-263.

mellett az, hogy valamilyen tőle megkülönböztetett szemléletre vonatkozik. A második alaptétel egyszerre feltételezi az én öntételezését (melytől tartalmát kapja) és tagadja azt (formája szerint). Egyszerre feltételezi, hogy az öntételezés a legmagasabb alaptétel, melyből minden mást le kell vezetni, és tagadja ezt a nem-én által. Vagyis egy ellentmondást fejez ki.⁴⁹

Ezt az ellentmondást a harmadik alaptétel oldja fel. A megkülönböztetett tagokat a harmadik alaptétel szintetizálja, vonatkoztatja egymásra azáltal, hogy egy vonatkoztatási alapot, egy elégséges alapot, egy új közös tartalmat talál számukra.⁵⁰ Ez az új tartalom a korlátozás, vagyis az, hogy az én és a nem-én a szintézisben nem teljességgel megszüntetik, csupán kölcsönösen korlátozzák egymást.⁵¹ A harmadik alaptételben én és nem-én egyszerre szembeállítottak és egyesítettek egy új fogalomban. Ebből az alapelvűl vezethető le Reinhold tudattétele, a képzet fogalma, mely szembeállítja magával a szubjektumot és az objektumot, és egyszersmind önmagára vonatkoztatja azokat. Az egyszerre elválasztó és vonatkoztató szintézis, mely a tudat tényének tűnt, valójában egy olyan dinamika eredménye, melyet három alaptétel fejt ki. Ez tehát minden képzet alapmozgása, és ezzel együtt az emberi szellem minden cselekvésének alapmozgása.

A Reinhold és Schulze közötti szembenállás Fichte által kínált feloldása egyben a szembenállást feloldó folyamat fogalmi megragadása. Bubner felől tekintve itt a vitaszituáció metodizálására kerül sor. Ám a metodizálás maga is egy vitából jön létre – olyan vitából, amelynek folyamata leírható Bubner dialektika-fogalmával. Márpedig alapvetően ez a gondolatmozgás, a fogalmak elválasztása és vonatkoztatása az, ami egyszersmind a schellingi és a hegeli rendszerek fogalmi mozgásának is alapja, és amit az utóbbi gondolkodó dialektikának nevez.

Mármost miből ered az alapvető különbség a dialektikus gondolatmozgás tekintetében annak német idealista és bubneri változata között? Fichte a racionális gondolatmozgás alapjaként a reflexiót emeli ki, miközben a dialogikus jelleget feloldja a monologikus szubjektumban. Ennek oka a tudománytan eszméje, mely nem engedhet teret a nyelv és a dialógus esetlegességének, és melynek deduktív szükségyszerűségét az énnel teljességgel uralnia kell. Ez az eszme határozza meg Hegel rendszerét is, immár azonban nem az abszolút én kellésének képében, hanem az önmaga szubsztanciáját megismerő szubjektum léteként, lényegeként és fogalmaként. A szubjektum mint reflexió és mint

⁴⁹ I.m., 264-269.

⁵⁰ Ahogy az első alaptétel formálisan kifejezve az azonosság logikai elve, a második pedig az ellentmondás elve, úgy a harmadik alaptétel tartalmától elvonatkoztatva kapjuk meg az elégséges alap elvét. I.m., 272.

⁵¹ I.m., 269-271.

tagadás nem a dialektikus folyamat egyik megszüntetve-megőrzött meghatározása, hanem maga a megszüntetve-megőrzés folyamata, a meghatározások elválasztása és vonatkoztatása. A reflexió a dialektika motorja.

Bár a reflexiót Bubner is a folyamat nélkülözhetetlen elemének tekinti, ezt ugyanakkor a vitaszituációra vezeti vissza. A dologhoz való viszonyomra történő reflektálást a szembenálló nézőpont megjelenése teszi lehetővé. Bubner tehát a gondolatmozgás tekintetében nem a reflexív, hanem a dialogikus jelleget hangsúlyozza. Márpedig a dialógus folyamatát semelyik résztvevő szubjektum nem uralhatja és nem láthatja előre. A vitát megoldani képes érvek spontán keletkezésének végső lehetőségfeltételét Bubner ezért nem a szubjektumban, hanem a nyelvben látja. A beszédhelyzetek alapjaként a nyelv nem objektíválható, mivel minden objektíválás eleve feltételezi a nyelvet.⁵² A nyelv a megértés végső horizontja. „A nyelvi rend a maga nem teoretikus potencialitásában, minden reflexió előtt tartalmazza azokat a lehetséges nézőpontokat és perspektívákat, amelyeket esetről esetre érvekké formálhatunk. Az érvelés folyamatában strukturális előírásokat teszünk kifejezetté.”⁵³ A nyelv a produktív dialektika prereflexív lehetőségfeltétele, és épp ezért nem tehető a maga egészében beszéd tárgyává. A nyelv mint egész nem integrálható a dialektikus folyamatba.

A dialektika sajátos fogalma mind a német idealizmus, mind Bubner esetében úgy alakul ki, hogy kiragadják a racionális gondolatmozgás egy elemét, amelyet azután a gondolatmozgás lehetőségfeltételévé emelnek. A német idealizmus esetében ez a reflexió, míg Bubner esetében ez a kommunikáció. A német idealizmusban a dialektika a reflexió mozgása, Bubnernél a dialektika az érvelő diskurzus mozgása. Itt tehát egy újabb vita keletkezik, még ha történetietlen és fiktív formában is. Ám könnyen találhatunk kortárs szerzők között folyó olyan vitákat, melyek tétje hasonlóképp a reflexió és a kommunikáció elsődlegességének kérdése – gondoljunk csak Manfred Frankra és Habermasra. A vizsgálandó problémát azonban az általunk konstruált vitán keresztül tudjuk igazán kiélelni, úgyhogy térjünk ehhez vissza!

A kérdésünk az, hogy vajon ez a dialektika fogalmát érintő vita is elgondolható-e a dialektika bubneri folyamataként. A probléma abban áll, hogy a racionális gondolatmozgás német idealista fogalma esetében „a megértés végső horizontja” más, mint Bubner fogalmánál. Az előbbi esetben a dialektika mozgásának végső alapja és lehetőségfeltétele nem a nyelv, hanem a reflexív tagadás avagy szembeállítás és az önmagára vonatkoztatás. Nem a kommu-

⁵² Bubner: *A dialektika mint topika*. 76-77.

⁵³ I.m. 78.

nikáció, hanem a reflexió. Apellel mondhatjuk, hogy itt a filozófia két különböző paradigmájába ütközünk. A dialektika két eltérő folyamatát meghatározó fogalom egyszersmind két eltérő filozófiai paradigmába illeszkedő fogalom. Ez esetben a megértés végső horizontja különbözik. Ezért szembenállásuk nem vonatkoztatható egy közös nézetre. A szembenállásból már nem következhet dialektikus mozgás, vagyis vitájuk nem oldható fel egy közös tárgyban. Itt a dialektika határához érkeztünk. Ami marad, az a különböző paradigmák konfliktusának fogalmi megragadása, vagyis a szembenállásuk alapját képező probléma meghatározása – és nem megoldása. A megoldás ugyanis azt feltételezi, hogy megteremtjük a két paradigma közös alapját, a megértés közös végső horizontját. Ám éppen ebben különböznek. Vagyis a megoldás csakis valamelyiküknek a másiktól való levezetését jelentheti. Például azt mondjuk, hogy a szubjektum a nyelvi megnyilvánulás szubjektumaként jön létre. Ezáltal pedig a reflexiót egy nyelvtani kategóriára, az első személyű személyes névmásra vezetjük vissza. Kitérőnk tekintetében tehát a közös alap az egyik paradigma szempontjából önigazoló, vagyis körbenforgó, a másik szempontjából pedig külsődleges. A másik oldal elnyomásával magunk is egyoldalúvá válunk. Amit ez ellen itt, a dialektika határán tehetünk, az az, hogy a paradigmák konfliktusát a megértés végső horizontját érintő problémaként határozzuk meg. A dialektikus filozófiának tisztázni kell a racionális gondolatmozgás alapelvét, de a filozófia története az alapelvek paradigmatiszta különbözőségét mutatja számunkra. Ezek pedig a dialektika fogalmának is feloldhatatlanul különböző jelentést adnak – legyen szó a büchneri, a hegeli, vagy akár a platonai dialektikáról. Az ekképp keletkező probléma nem egy megoldással kecsegtető dialektikus probléma, hanem egy olyan transzcendentális probléma, melyet egy minden oldallal szemben érzékeny filozófiának nem megoldania, hanem meghatározni kell.